

Consortium scientifico-éducatif international
Lucien Febvre

TEMPORIS FILIA VERITAS

Monographie collective
à l'occasion du 100e anniversaire
de l'historien français
Jacques Le Goff

Paris-Varsovie-2024

Sur la couverture:
Jacques Le Goff,
pages de titre de certains de ses livres

Au dos de la couverture:
Musée de l'Agriculture nommé
en l'honneur du prêtre Krzysztof Kluk
(Ciechanowiec, Pologne
(8 photos)

Éditeurs:
Prof., Dr. Ihor Sribniak,
Dr. Dmytro Hryn

Réviseurs:
Prof., Dr. Nicolas Russev
Prof., Dr. Viktor Hudz

Conception de la couverture:
Ihor Sribniak

Maquette, conception graphique:
Anastasia Zoria

Ajustement:
Équipe

© Éditions:

Lyudmila Afanassieva, Vitali Andreev, Svitlana Andreeva, Olena Arabadji,
Oleksi Andryushchenko, Dmytro Burim, Iryna Boukreeva, Anna Chkan, Ihor Chichanovsky,
Alisa Danylevich, Alexandre Demczyk, Oleksi Dvorsky, Polina Derkach, Oksana Drach, Artem Govoroukha,
Natalia Glebova, Lyudmila Glinska, Serhiy Golovanov, Eva Grabovets, Ioulia Golubnycha-Shlenchak, Anna Hédio,
Inna Horpynchenko, Dmytro Hryn, Alexandre Horban, Victoria Havrina, Olga Iadlovska, Oleg Ivaniouk,
Vitali Jdanov, Vira Krechetova, Anna Matiouchchenkova, Milana Mazinova, Ivan Monolatii,
Hennadiy Nadtoke, Mykyta Pryhoda, Halyna Sagan, Ihor Sribniak, Mykhailo Tsyurupa,
Andriy Temchenko, Alexandre Vishnevski, Vasyl Yablonski, Evguenia Zoubenko

© Éditions:

Consortium scientifico-éducatif international
Lucien Febvre

Paris-Varsovie-2024

Le livre a été préparé avec le soutien de
Comité de la recherche scientifique
CSEI Lucien Febvre

ISBN: 978-2-583-39712-6
№ éditeur 19405
Dépôt légal: décembre 2024

Réplication:
Centre des sciences et de l'édition Omelyan Pritsak
pritsak-center.com

ЗМІСТ

<i>Оксана Драч</i> «ОЖИВИВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ»: ПАМ'ЯТІ ІСТОРИКА ЖАКА ЛЕ ГОФФА	5
--	---

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Поліна Деркач</i> НАСЛІДКИ НІДЕРЛАНДСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА ТА ЕКОНОМІКИ ІСПАНСЬКОГО КОРОЛІВСТВА	10
<i>Оксана Драч</i> ЖІНКА-ЛІКАРКА У СХІДНІЙ ЄВРОПІ МОДЕРНОЇ ДОБИ: ВИБОРЕНА ПРОФЕСІЙНА ПРАВОЗДАТНІСТЬ .	14
<i>Віталій Андрєєв, Світлана Андрєєва, Віталій Жданов</i> АНТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ АНАТОЛІЇ ЯК ТУРИСТИЧНІ АТРАКЦІЇ: ВІД ПООДИНОКИХ МАНДРІВОК ДО МАСОВОГО ТУРИЗМУ (друга половина ХІХ — початок ХХ століття)	35
<i>Микита Пригода</i> ПІШКИ НАВКОЛО СВІТУ: ПОДОРОЖ КОСТЯНТИНА РЕНГАРТЕНА (Мандрівка європейською частиною Російської імперії, серпень-листопад 1894 р.)	60
<i>Іван Монолатій</i> «ПРИЄМНА АВАНТЮРИСТКА»: ЛЖЕКНЯГИНЯ РОЗУМОВСЬКА В ЗАКУЛІССЯХ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ, НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА СПЕЦСЛУЖБ	75
<i>Дмитро Бурім</i> УКРАЇНЦІ ВШАНОВУЮТЬ ВЕЛИКОГО ІСТОРИКА: ПАМ'ЯТНІ ЗАХОДИ НА ЧЕСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В НІМЕЧЧИНІ, 1934–1935 рр. (Крізь призму джерел)	90
<i>Василь Яблонський</i> ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ НА ЕМІГРАЦІЇ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ (1945–1991 рр.)	126
<i>Галина Саган</i> КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ДІАСПОРА В ТУРЕЧЧИНІ: НОВА ПАРАДИГМА СПІВПРАЦІ ІЗ СПІВВІТЧИЗНИКАМИ ПІСЛЯ ОКУПАЦІЇ КРИМУ в 2014 р.	150

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Анна Матюценкова</i> УРБАНІСТИЧНИЙ ЛАНДШАФТ МАЙДАНЕЦЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (за матеріалами археологічних досліджень)	156
<i>Єва Грабовець</i> ПРИЛУЦЬКИЙ ПОЛКОВНИК ДМИТРО ГОРЛЕНКО (1689–1731 рр.): З ІСТОРІЇ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ...	163
<i>Анна Гедьо</i> СВІДОЦТВА ОЧЕВИДЦІВ: ГРЕЦЬКА ГРОМАДА НІЖИНА В ЗАПИСКАХ МАНДРІВНИКІВ ХVІІІ–ХІХ ст.	175
<i>Геннадій Надтока, Інна Горпинченко</i> МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКИЙ АСПЕКТ	183
<i>Олег Іванюк</i> ВАРШАВА І КРАКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст. У ПОДОРОЖНІХ ЗАПИСКАХ І СПОГАДАХ МАНДРІВНИКІВ З НАДДНІПРЯНЩИНИ	194

<i>Анна Чкан</i> ПОЛІТИЧНИЙ ПЛАКАТ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ПРОПАГАНДИ ПІД ЧАС РАДЯНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, 1939–1941 рр.	208
<i>Галина Саган</i> УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА В ТУРЕЧЧИНІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ	219
<i>Олена Арабаджи</i> ОХОРОНА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КОРИННОГО НАРОДУ УКРАЇНИ: ДОСВІД ТА ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ.....	223

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

<i>Сергій Голованов</i> ЗАКОНОМІРНОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АФІНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УМОВАХ ПЕЛОПОННЕСЬКОЇ ВІЙНИ.....	234
<i>Євгенія Зубенко</i> З ІСТОРІЇ ЯПОНСЬКО-КОРЕЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ: ТОЙОТОМІ ХІДЕЙОСІ vs ЛІ СУН СІНА ПІД ЧАС ІМДЖІНСЬКОЇ ВІЙНИ (1592–1598 рр.)	244
<i>Голубнича-Шленчак Юлія, Срібняк Ігор</i> «ЖИВА ПРАЦЯ [НАВ]КОЛО ДРУКОВАНОГО СЛОВА[...] БУДИЛА ПРИСПАНИ ТВОРЧІ СИЛИ» (патріотично-виховна місія журнальної періодики у таборі інтернованих Військ УНР Каліш, Польща, 1921 р.)	256
<i>Михайло Цюрупа, Олексій Андрющенко</i> УКРАЇНСЬКА ВОЄННО-ГУМАНІТАРНА ТРАДИЦІЯ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗДОБУТКІВ У ЗБРОЙНІЙ БОРОТЬБІ ЗА СУВЕРЕНІТЕТ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ УКРАЇНИ	269
<i>Дмитро Гринь</i> ВІД «ДОКТРИНИ ЛУК'ЯНОВА» ДО ТРЬОХВИМІРНОГО ПОГЛЯДУ НА ПРИЧИНИ ВІЙНИ, ЩО РОЗВ'ЯЗАЛА РОСІЯ: СПРОБА АНАЛІЗУ ДВОХ СТАТЕЙ ОДНОГО АВТОРА.....	275

СОЦІУМ

<i>Олександр Горбань, Артем Говоруха</i> СУБ'ЄКТИВАЦІЯ ПРОСТОРУ-ЧАСУ ЯК СВІТОГЛЯДНА ПРОБЛЕМА В КОНТЕКСТІ ПРОВІДНИХ ФІЛОСОФСЬКИХ ДОКТРИН.....	286
<i>Андрій Темченко</i> ОБРЯДОВИЙ ПРОСТІР І МІФ: ЛОГІКА СМИСЛІВ І ДИНАМІКА ВЗАЄМОДІЇ (на матеріалі традиційних лікувальних текстів)	293
<i>Аліса Данилевич</i> ВИСВІТЛЕННЯ ОБРАЗУ ДИТИНИ В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ	303
<i>Віра Кречетова, Олександр Демчик</i> ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ: УКРАЇНСЬКІ ОСОБЛИВОСТІ ТА СВІТОВІ ПАРАЛЕЛІ	308
<i>Людмила Афanas'єва, Ірина Букреева, Наталя Глебова, Людмила Глинська, Ігор Чичановський, Олексій Андрющенко, Олександр Вишневський, Вікторія Гавріна, Олексій Дворський, Ольга Ядловська, Мілана Мазінова</i> АДАПТАЦІЯ ТА ІНТЕГРАЦІЯ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНИХ ІМЕНШИН: ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ (досвід Мелітополя)	323

1710–1714 рр. Горленко виконував як дипломатичні (був у складі делегації до Криму, очолював делегацію до Константинополя), так і військові (очолив похід козаків та кримців на Правобережжя).

Зрештою, коли емігранти остаточно втратили надію на Османську імперію, він та ще частина старшин вирішили повернутися до Гетьманщини, для чого вони намагалися заручитися певними гарантіями від уряду московитів. Однак, як виявилось після їх повернення, жити вони були зобов'язані в Москві, не маючи права її залишати, а не на своїй Батьківщині. Горленко пробув у цьому заслання до 1731 р., після чого його відпустили додому, де він незабаром помер.

Анна Гедьо

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

СВІДОЦТВА ОЧЕВИДЦІВ: ГРЕЦЬКА ГРОМАДА НІЖИНА В ЗАПИСКАХ МАНДРІВНИКІВ XVIII–XIX ст.

Політична нестабільність другої половини XVII ст. спричинила інтенсифікацію міграційних процесів в Україні. Політичні потрясіння спричинили відтік традиційних торгових партнерів і, як наслідок, активізацію міграції купців з інших регіонів. Серед них особливо помітними були грецькі купці, які, рятуючись від конфліктів на своїх землях, шукали нових можливостей для ведення бізнесу. Вони освоювали нові ринки, впроваджували нові технології та сприяли розвитку міст, в яких оселялися.

Починаючи з кінця XVII ст. спостерігається тенденція до сталого осідання греків на українських землях, зокрема, в місті Ніжині. Вдале географічне становище міста на перехресті торговельних шляхів, а також наявність водного шляху сприяли формуванню тут значної грецької громади. Ніжин, завдяки своїм транспортно-географічним перевагам, став важливим центром торгівлі з Російською та Османською імперіями, Кримом. Свій розквіт місто пережило у першій половині XVIII ст., коли грецька громада відігравала провідну роль у його економічному житті.

Мемуари мандрівників, які відвідували Ніжин у XVIII–XIX ст., надають цінну інформацію про життя місцевої грецької громади. Оскільки автори цих текстів часто не були пов'язані з досліджуваною спільнотою, їхні свідчення є більш об'єктивними та дозволяють оцінити роль греків у житті міста з боку. Аналіз таких джерел дозволяє виявити особливості взаємодії різних культурних і соціальних груп в багатонаціональному середовищі Ніжина.

Різноманітність мемуарних жанрів та їхня функціональна неоднорідність ускладнюють дослідження, однак об'єднуючим фактором є регіональна прив'язаність джерел. Це ставить перед дослідником завдання не лише визначення достовірності та інформативної

цінності кожного джерела, а й аналізу еволюції мемуарного жанру та виявлення специфіки його структури.

Записки мандрівників як джерела особового походження забезпечують цілісне та багатогранне відображення повсякденного життя досліджуваних міст і спільнот. Вони дозволяють реконструювати особливості природного середовища, господарських циклів, побуту, соціальної структури та етнічних особливостей. Особливу цінність становлять спостереження іноземних мандрівників, оскільки їхня відстороненість дозволяла фіксувати саме типові, повсякденні аспекти життя, які могли бути неочевидними для місцевих мешканців.

Науковий підхід до вивчення тревелогів як «літератури факту» вперше обґрунтував Д. Наливайко в роботі «Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.». На його думку «книги мандрів, спогади, листи й щоденники людей, які побували й пожили у віддалених і маловідомих країнах, знайомили співвітчизників із життям різних народів, з їхнім побутом і звичаями, суспільним устроєм і культурою, причому, змальовуючи все це, в міру літературної обдарованості, конкретно й колоритно, вони тим самим наближали віддалені народи до своїх читачів, котрі крім екзотичних дивоглядів відкривали в житті цих народів багато й «свого», тобто схожого, близького чи аналогічного»⁶⁴⁶. Саме «література факту», до якої належать тревели, стимулювала розвиток критичного мислення та сприяла переосмисленню усталених уявлень. Детальні описи повсякденного життя, звичаїв та культурних особливостей різних народів, що містяться в таких творах, дозволяли читачам формувати власну думку про світ, не обмежуючись загальноприйнятими стереотипами. Фактичний матеріал, зібраний мандрівниками, часто суперечив поширеним у той час уявленням, спонукаючи читачів до більш глибокого аналізу та пошуку нових знань.

Дослідження тревелогів як історичних джерел пов'язане з низкою методологічних труднощів. Зокрема, виникає необхідність вирішення двох ключових завдань: реконструкції першоджерел, на яких базувалися автори тревелогів, та розробки методу оцінки достовірності інформації, що міститься в цих творах.

Перше завдання полягає у пошуку та аналізі першоджерел, таких як щоденники, листи, офіційні документи тощо, які могли бути використані авторами тревелогів. Однак, часто такі джерела відсутні або важкодоступні, що ускладнює процес верифікації інформації.

Друге завдання пов'язане з необхідністю розробки спеціального методу оцінки достовірності історичних фактів, викладених у тревелогах. Зважаючи на суб'єктивний характер багатьох тверджень, що містяться в таких творах, традиційні методи джерелознавчого аналізу можуть бути недостатніми. Тому дослідники часто вдаються до зворотного методу: вони намагаються перевірити інформацію, наведену в тревелогах, за допомогою інших історичних джерел. Такий підхід дозволяє оцінити достовірність окремих фактів, але не завжди дає змогу зробити висновок про достовірність всього тексту в цілому.

Одним з перших дослідників, які звернули увагу на подорожні записи як джерело для вивчення історії та культури України, був російський географ Л. Синицький. Наприкінці XIX — на початку XX ст. він опублікував низку статей, присвячених аналізу тревелогів, зокрема, німецькомовних (Й. Гільденштедт, О. фон Гун, Й. Коль, Й. В. Меллер) та російськомовних (І. Долгорукий, В. Зуєв, П. Сумароков, О. Левшин, А. Глаголев) авторів⁶⁴⁷. Роботи Синицького стали важливим внеском у розвиток українознавства, оскільки вони дозволили виявити різноманітні аспекти життя України очима іноземних і російських мандрівників.

Дослідження тревелогів як джерела для вивчення історії та культури України має значну традицію. Одним з перших українських науковців, який системно звернувся до цього джерела, був О. Вінтоняк. У своїй роботі 1995 року він проаналізував подорожні

⁶⁴⁶ Наливайко Д. С. *Очима Заходу: рецепція України в західній Європі XI–XVIII ст.* Київ: Основи, 1998. URL: <http://litopys.org.ua/ochyma/ochrus.htm#vstup>.

⁶⁴⁷ Синицький Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и князя Долгорукого. *Киевская старина*. 1893. Т. XL. С. 412-441.

записки західноєвропейських мандрівників другої половини XVIII століття, зосередившись на їхніх спостереженнях щодо економічного, культурного та геополітичного становища українських земель. О. Вінтоняк також приділив увагу біографічним відомостям авторів цих творів⁶⁴⁸.

У XXI столітті дослідження тревелогів отримали новий імпульс завдяки працям Петра Брицького та Петра Бочана⁶⁴⁹. У своїй монографії вони провели детальний аналіз творів таких мандрівників, як Й. Енгель, Й.-Г. Коль, Й.-Г. Блазіус, К. Делямар, Д. Маршалл, В. Кокс, Е. Д. Кларк, Ч. Вітворт та П. Гордон. При цьому автори зосередилися на висвітленні в подорожніх записах питань історії, етнографії та культури українського народу.

У статті О. Іванюка та Д. Романенко «Чернігівщина першої половини XIX ст. у тревелогах іноземних мандрівників» здійснено детальний аналіз подорожніх записів іноземних мандрівників, які відвідали Чернігівщину, зокрема і місто Ніжин, у першій половині XIX століття. Автори дослідження розширили спектр джерел для вивчення історії регіону, звернувши увагу на суб'єктивні враження іноземців. Особливий акцент у статті зроблено на аналізі описів ландшафтів, економічного розвитку, міського простору та особливостей українського села. Важливим внеском авторів є також дослідження питання про взаємодію різних культур на Чернігівщині, відображеного в тревелогах⁶⁵⁰.

Подорожні записи іноземців про Ніжин характеризуються широким спектром тем, що охоплюють від природничих особливостей регіону (пейзажі, клімат) до його культурного та історичного спадку (архітектура, фольклор). Особливу цінність становлять детальні описи повсякденного життя, економіки та соціальних умов. Суб'єктивний характер цих джерел, обумовлений безпосередньою участю авторів у подіях або їхнім особистим сприйняттям побаченого, додає їм неповторної автентичності. Водночас, відсутність уніфікованої структури викладу ускладнює систематизацію інформації. Проте саме ця особливість дозволяє реконструювати атмосферу того часу та виявити нюанси, які можуть бути недоступними в інших джерелах⁶⁵¹.

Значним внесок у вивчення регіону зробив німецький вчений Йоганн Антон Гільденштедт, член Санкт-Петербурзької Академії наук. У рамках Астраханської експедиції (1768–1775 рр.) він детально досліджував землі Нижнього Поволжя, Кавказу, Донщини та України. Особливу увагу вчений приділив українським землям, які відвідав у 1773–1774 рр. Маршрут його подорожі пролягав через території Новоросійської губернії (Єлизаветградська та Катерининська провінції, Бахмутський повіт), Слобідсько-Української губернії (Ізюмський та Харківський повіти) та Малоросії (відвідав 8 з 10 полків).

Поряд з ознаками, притаманними всім мандрівним запискам як виду джерел, «Записки» Гільденштедта мають власну доволі виразну особливість — поєднання наукового спрямування змісту з вкрапленнями суб'єктивно-історичного характеру, в яких рельєфно відбивається складний процес рецепції тодішньої української дійсності у свідомості Й. А. Гільденштедта — західної людини доби Просвітництва, обтяженої стереотипами російського великодержавництва. Завдяки такому поєднанню, аналіз змісту джерела, про яке йдеться, може бути дуже результативним у плані виявлення подробиць повсякденного життя мешканців України зазначеного періоду, специфіки господарських укладів автохтонів й репрезентантів інших спільнот, особливостей міжетнічних (етносоціальних та етноконфесійних) відносин тощо.

⁶⁴⁸ Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. Львів; Мюнхен: Дніпрова хвиля. 1995.

⁶⁴⁹ Брицький П., Бочан П. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці: Технодрук. 2011.

⁶⁵⁰ Синицький Л. Путешествие в Малороссию ак. Гильденштедта и кн. М. М. Долгорукого *Киевская старина*. 1893, № 3.

⁶⁵¹ Іванюк О., Романенко Д. Чернігівщина першої половини XIX ст. у тревелогах іноземних мандрівників *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія, 2024. Вип.38. С. 35-47.

У своїх «Записках» Йоганн Антон Гільденштедт зазначав, що з 13 по 15 жовтня 1774 року перебував у Ніжині з метою детального дослідження цього міста, яке на той час було найбільшим торговим центром Малоросії⁶⁵².

Місто розташовувалося на низькій і тому вогкій рівнині на лівому березі невеличкої річки Остер. Мандрівник вважав що саме це розташування й визначило назву міста. Тобто спочатку його іменували «Низина», а згодом це трансформувалося у «Ніжин». Він нотував, що приблизно 900 будинків, утворюють вузькі й неправильні вулиці. Деякі з цих будинків були кам'яними або цегляними, проте переважна більшість будувалася з дерева. Місто мало понад 12 храмів і два монастирі — чоловічий і жіночий. У верхній частині міста розташовувалася цитадель. Сам Ніжин був оточений валом і ровом. Проте, ніхто за укріпленнями вже не доглядав. У багатьох місцях, вода застоювалася і гнила. Цитадель так само поступово занепадала. Навпроти цитаделі, на правому березі річки розкинулося нове передмістя з назвою «Місто». Воно мало до 100 будинків і кам'яну церкву⁶⁵³. Чисельність жителів становила біля 16 тис. осіб⁶⁵⁴.

У своїх «Записках» Гільденштедт приділив значну увагу Ніжинському грецькому братству, зазначаючи, що греки, які становили значну частину купецтва міста, мали власну систему судочинства. Ніжинське грецьке братство, очолюване обраними старшинами, розглядало спори між членами грецької громади відповідно до власного статуту. Вищою інстанцією для оскарження рішень братства була Малоросійська колегія у Глухові⁶⁵⁵.

Йоганн Антон Гільденштедт надав детальний опис соціально-економічного становища та самоврядування грецької громади Ніжина. Грецькі купці користувалися значними привілеями і мали власну систему судочинства в межах Ніжинського грецького братства. Ці фактори сприяли збереженню етнічної ідентичності греків. Проте, тісний контакт з місцевим населенням у процесі торговельної діяльності призводив до поступової асиміляції частини грецької громади. Як зауважував Гільденштедт, спостерігалось двоїсте явище: збереження традиційних грецьких звичаїв та мови поряд із процесом русифікації та європеїзації: «Більша частина греків зберегла свою новогрецьку мову, азіатський одяг та звичаї, інша ж частина перейняла російські та європейські»⁶⁵⁶.

У 1808 році, в розпал російсько-турецької війни та сербського повстання, Дмитро Бантиш-Каменський, урядовець Головного архіву Міністерства закордонних справ, був відряджений до Сербії з особливим дипломатичним дорученням. Повертаючись з Белграда до Москви, мандрівник відвідав Ніжин, де мешкала значна частина його родичів. Результатом цієї подорожі стала книга «Подорож до Молдавії, Валахії та Сербії»⁶⁵⁷, написана у формі листів до московського приятеля. Останні її розділи є цінним джерелом для вивчення соціально-економічного та культурного життя Ніжина початку XIX століття.

Розпочинаючи свій лист до невідомого адресата, Дмитро Бантиш-Каменський зазначав значні зміни, які відбулися в Ніжині з часу його попереднього візиту. Зокрема, мандрівник відзначав, що місто стало «найкращим повітовим містом всієї Малоросії»⁶⁵⁸. Серед досягнень Ніжина дослідник виділяв будівництво училища, збудоване коштом графа Івана Безбородька, діяльність якого була тісно пов'язана з місцевою грецькою громадою.

⁶⁵² Синицкий Л. Путешествие в Малороссию ак. Гильденштедта и кн. М. М. Долгорукого *Киевская старина*. 1893, № 3. С. 432.

⁶⁵³ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию ак. Гильденштедта и кн. М. М. Долгорукого *Киевская старина*. 1893, № 3. С. 432.

⁶⁵⁴ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию ак. Гильденштедта и кн. М. М. Долгорукого *Киевская старина*. 1893, № 3. С. 439.

⁶⁵⁵ Там само. С. 433.

⁶⁵⁶ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию ак. Гильденштедта и кн. М. М. Долгорукого. *Киевская старина*. 1893, № 3. С. 439.

⁶⁵⁷ Бантыш-Каменский Д. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. М., 1810. 150 с.

⁶⁵⁸ Бантыш-Каменский Д. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. М., 1810. С. 45.

Особливу увагу автор приділив активній торговельній діяльності ніжинських греків, серед яких згадував заможну родину Зосімів, знайомих йому з дитинства: Зоя Зосіма та його братів Анастасія та Миколу. Детальний виклад діяльності родини Зосімів становить цінний історичний матеріал для вивчення добродійної діяльності представників цього роду. Останні рядки листа історик присвятив вшануванню батька та своїх друзів, що мешкали у Ніжині.

Доповненням до досліджень Дмитра Бантиша-Каменського стали спостереження князя Івана Долгорукова, детально описані у його щоденнику⁶⁵⁹. Відвідавши Ніжин тричі, князь залишив більш обширні спогади. Відомості князя цікаві тим, що належали людині сторонній, не ознайомленій із дійсним станом справ: кількістю осіб, торговими оборотами та ін.

Вперше перебуваючи в Ніжині, губернатор дає несхвальний відгук місту: «... брудне та неохайне, без бруківки, без регулярних вулиць та площ, багато пустирів, річка брудна, або, точніше кажучи, протічна калюжа, погана питна вода, торгові ряди жахливі...»⁶⁶⁰. «Усі добувають гроші, і задоволення ніхто не шукає!» — робить висновок І. Долгорукий⁶⁶¹. Проте під час подальших подорожей він висловив задоволення змінами, що відбулися в місті.

Іван Долгоруков, подібно до Дмитра Бантиша-Каменського, виявив значний інтерес до життя грецької громади Ніжина. У своєму щоденнику він відзначив високий рівень богослужіння у місцевій грецькій церкві, зазначивши: «...все пристойно, все священно, і зізнаюсь, що якби я розумів грецьку мову, то переважно ходив би на всі богослужіння до Грецької церкви»⁶⁶². Водночас, автор відзначив контраст між зовнішньою релігійністю та деякими практичними аспектами життя грецької громади. Зокрема, він критикував використання підвальних приміщень церкви для комерційних цілей та відсутність коштів на спорудження дзвіниці, що, на його думку, суперечило загальним принципам релігійності.

У своїх спогадах, звернених до грецького магістрату, князь Долгоруков висунув гіпотезу про те, що певні пільги, якими користувалися греки Ніжина, зокрема, звільнення їхніх будинків від постоїв, сприяли зростанню чисельності грецької громади за рахунок переселенців з Малоросії. Спираючись на власні враження, автор стверджував: «...по переважанню числа жителів у ньому з греків можна назвати його грецьким містом»⁶⁶³.

За свідченнями І. Долгорукого, основу ремісничого та торговельного стану Ніжина складала грецька громада, хоча були присутні також українці та росіяни. Греки користувалися значними самоврядними правами, маючи власний суд для вирішення внутрішніх суперечок. Зовнішні спори розглядалися у міському магістраті. Незважаючи на домінування новогрецької мови, греки Ніжина демонстрували синтез різних культурних впливів: східних звичаїв, успадкованих від часів проживання на Кримському півострові, та елементів російської й європейської культур, що свідчить про їхню адаптацію до місцевих умов⁶⁶⁴.

⁶⁵⁹ Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 г. Сочинение князя И.М. Долгорукого. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1869. июль — сентябрь. Книга III. С. 150-314.

⁶⁶⁰ Там само. С. 165.

⁶⁶¹ Долгорукий И. Путешествие в Киев в 1817 году. Москва: Университетская типография. 1870. С. 58.

⁶⁶² Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810г. Сочинение князя И.М. Долгорукого. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1869. июль — сентябрь. Книга III. С. 256.

⁶⁶³ Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810г. Сочинение князя И.М. Долгорукого. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1869. июль — сентябрь. Книга III. С. 150-314, 323.

⁶⁶⁴ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию ак. Гильденштедта и кн. М.М. Долгорукого *Киевская старина*. 1893, № 3. С. 433.

Повідомлення князя про грецький характер міста не могло не викликати під час публікації тексту зауваги редактора О. Бодяньського про чисельність грецької громади на час видання щоденника — не більше 365 душ, і короткого переліку їхніх привілеїв із поясненням, що переважна більшість братчиків живе вже давно по інших містах⁶⁶⁵.

І. Долгоруков зазначав, що Ніжин був важливим торговельним центром, де сходилися торгові шляхи, що з'єднували Східну і Західну Європу. Місто мало розвинену торгову інфраструктуру з великими торговими рядами. Через Ніжин проходили товари з різних регіонів: Європи, Криму, Туреччини, Молдови. Основними експортними товарами були хутро, віск, клей, а імпортними — сукна, тканини, сіль, тютюн, вина, шовкові тканини, прянощі та фрукти.

Регулярно проводилися три ярмарки на рік, які приваблювали купців з різних країн. Активно торгували худобою. За свідченням І. Долгорукого, ціни на худобу були досить низькими (доброго коня можна було придбати за 10 рублів, а вола, якщо поторгуватися то й — за 6), що свідчить про розвиток скотарства в регіоні⁶⁶⁶.

Під час своєї подорожі в 1817 році князь І. Долгорукий був вражений різноманітністю навчальних закладів міста і вважав, що значний внесок у розвиток освіти зробило Ніжинське грецьке братство, яке активно сприяло підвищенню рівня освіченості як серед греків, так і серед інших мешканців міста. Він зазначав: «У жодному місті немає такої кількості навчальних закладів, як у Ніжині». Серед них були як загальноосвітні заклади, такі як повітова гімназія, так і спеціалізовані училища. Особливо вразило князя новозбудоване училище вищих наук, фінансування якого взяв на себе граф Безбородько. Цей навчальний заклад, за словами Долгорукого, був обладнаний за європейськими стандартами і мав всі умови для якісного навчання: «Повітова гімназія сама по собі має кам'яний у 2 поверхи будинок. ... Окремо засновано Грецьке училище, яке нещодавно відкрито, а до того ж до цих трьох закладів, іноземець француз утримує пансіон, у якому до 14 шляхетних дівчат із гарних родин навчаються різним наукам і мистецтвам за помірну платню»⁶⁶⁷.

Відвідуючи Ніжин, І. Долгоруков неодноразово зупинявся в помешканні грека Кліци та брав участь у богослужінні в грецькій церкві. У своєму щоденнику князь висловив захоплення рівнем богослужіння та зазначив, що якби розумів грецьку мову, то відвідував би саме грецьку церкву. Його увагу також привернули значні доходи грецьких священників (800 руб. на рік) та великий портрет імператора в місцевому храмі⁶⁶⁸.

І. Долгоруков у своїх мандрівних нотатках звернув увагу на помітну присутність греків у культурному житті Ніжина. Описуючи місцевий чоловічий клуб, автор зазначав, що серед його відвідувачів було чимало греків, які активно брали участь у карткових іграх. Цей факт свідчить про те, що грецька громада Ніжина була інтегрованою частиною міського суспільства та мала значний вплив на його культурне життя. Особливо цікавим є спостереження Долгорукова про поширення серед греків гри в мар'яз, що дозволяє припустити наявність певних грецьких традицій у карткових іграх міста⁶⁶⁹.

Видання щоденників князя Долгорукого та Д. Бантиша-Каменського наприкінці XIX ст. стали вже рідкісними і маловідомими широкому колу читачів. Це й спонукало професора М. Бережкова поновити їх видання окремою книжкою у 1895 р. Майже повністю цитуючи по названих виданнях усе, що стосується міста Ніжина та греків, М. Бережков

⁶⁶⁵ Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 г. Сочинение князя И. М. Долгорукого. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1869. июль — сентябрь. Книга III. С. 308-309.

⁶⁶⁶ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию ак. Гильденштедта и кн. М. М. Долгорукого *Киевская старина*. 1893, № 3. С. 436.

⁶⁶⁷ Долгорукий И. Путешествие в Киев в 1817 году. Москва: Университетская типография. 1870. С. 57.

⁶⁶⁸ Путешествие в Киев в 1817 году. Сочинение князя И. М. Долгорукого. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1870. апрель-июнь. Книга II. С. 171-173.

⁶⁶⁹ Долгорукий И. Путешествие в Киев в 1817 году. Москва: Университетская типография. 1870. С. 57.

додає як довідку і по кілька рядків із праці О. Шафонського, із „Краткого землеописания” та статті І. Сребницького⁶⁷⁰.

Ніжин, розташований на одному з головних торгових шляхів, традиційно був важливим центром торгівлі та послуг. Його зручне географічне положення та розвинена інфраструктура приваблювали численних мандрівників. Безсумнівно, спогади різних осіб, які відвідували Ніжин у XVIII-XIX століттях, містять ще багато цікавих деталей про побут, культуру та економічне життя міста.

У 1831 р. в «Українському альманаху» було опубліковано листа невідомого автора А. Ч., який проживав у Ніжині. Незважаючи на особистий характер, цей лист містить цінні спостереження про життя ніжинської грецької громади. Автор підкреслює самотність греків, які називали себе «ἀδελφότης» (братство), вели свій початок від часів Богдана Хмельницького і мали значний вплив на економічне та культурне життя міста. Особливу увагу А. Ч. приділяє привілеям греків, наданим їм російськими монархами. Ці привілеї дозволили грекам займатися торгівлею без обмежень і сприяли їхньому економічному процвітання. Автор також згадував про благодійну діяльність греків, зокрема, про їхню підтримку грецької визвольної боротьби⁶⁷¹.

Цікавим є опис культурного життя ніжинських греків. Автор відзначав, що хоча багато греків вже не володіли грецькою мовою, вони зберігали культурні традиції і підтримували зв'язки зі своєю історичною батьківщиною. Завершується лист описом походу до кав'ярні, де автор замовляє собі чубука і спостерігає як греки поважно мовчать, а потім грають у карти з росіянами, сміючись з афінською веселістю, коли програють. Сюди до кав'ярні, на думку автора, приходили усі новини із грецького світу та інших країн⁶⁷².

Ніжин у XVIII ст. займав значне місце в економіці регіону. Його стратегічне розташування та розвинена інфраструктура сприяли розвитку торгівлі різноманітними товарами. Зокрема, місто відіграло важливу роль у транзиті хутряних виробів, шовку та інших товарів, що підтверджується свідченнями сучасників, таких як А. І. Антуан⁶⁷³. Таким чином, Ніжин був не лише торговельним центром, але й важливим економічним вузлом регіону.

Шотландський хірург, доктор медицини, ботанік Роберт Лайєлл у своїх мандрівних записках високо оцінив архітектурний вигляд Ніжина. Він відзначав, що місто мало «досить європейський вигляд» та виділялося серед інших українських міст різноманітністю садових насаджень та якістю житлової забудови. Незважаючи на деякі відмінності в архітектурних стилях, Ніжин, за спостереженнями Лайєлла, мав жваве торгове життя, що було характерним для багатьох європейських міст того часу⁶⁷⁴. Незважаючи на використання традиційних будівельних матеріалів (камінь, глина), житлова забудова міста мала свої особливості та відрізнялася від інших населених пунктів. Місто було оточене земляним валом, а його береги прикрашали сади. За свідченнями мандрівника, Ніжин мав розвинену інфраструктуру: понад тисячу будинків, два монастирі та шістнадцять церков. Населення міста складалося приблизно з 12 000 осіб⁶⁷⁵.

Особливої уваги Р. Лайєлл надав палацово-парковому комплексу Безбородька, який він вважав одним із найвизначніших архітектурних ансамблів того

⁶⁷⁰ Бережков М.Н. Город Нежин начала XIX в. По описанию московских путешественников (заметки к истории города). Нежин, 1895. С. 1-18.

⁶⁷¹ Письмо о нежинским греках А.Ч. к И.Н.К[ульжинскому] в г. Харькове. *Украинский альманах*. Харьков, 1831. С. 18-19.

⁶⁷² Письмо о нежинским греках А.Ч. к И.Н.К[ульжинскому] в г. Харькове. *Украинский альманах*. Харьков, 1831. С. 18-19.

⁶⁷³ Anthoine de Saint-Joseph A.-I. Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer- noire. Paris. 1805. P. 37.

⁶⁷⁴ Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia. London: T. Cadell, 1825. Vol. 1. P. 71.

⁶⁷⁵ Іванюк О., Романенко Д. Чернігівщина першої половини XIX ст. у тревелогах іноземних мандрівників. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія, 2024. Вип.38. С. 43; Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia. London: T. Cadell, 1825. Vol. 1. P. 71.

часу. Будівля палацу, прикрашена колонадою з дванадцяти іонічних колон, та оточена садом, справила на мандрівника незабутнє враження. Заснований графом Безбородьком, цей заклад свідчив про високий рівень освіти та культури в місті⁶⁷⁶.

Англієць Р. Пінкертон у своїх мандрівних нотатках приділив значну увагу Ніжину, описуючи його як «процвітаюче містечко», розташоване на правому березі річки Остер. Дослідник зазначав, що місто мало розвинену інфраструктуру, про що свідчить наявність фортеці, оточеної земляним валом, та значної кількості цегляних будинків. Релігійне життя Ніжина, за спостереженнями Р. Пінкертона, було представлене п'ятнадцятьма церквами та двома монастирями, що свідчило про важливу роль релігії в житті місцевого населення.

Ніжин у XIX ст. був значним торговим центром, що приваблював купців з різних країн. Як свідчать спостереження Р. Пінкертона, місто було місцем проведення численних ярмарків, а місцева грецька родина Зосимів відігравала важливу роль у його економічному житті. Займаючись торгівлею з різними країнами, Зосими не лише збагачувалися, але й активно підтримували своїх співвітчизників. Їхні фінансові пожертви та організація шкіл в різних регіонах свідчили про високий рівень громадянської свідомості та бажання сприяти розвитку освіти⁶⁷⁷.

Аналіз тревелогів свідчить, що грецька громада Ніжина представляла собою унікальний приклад етнокультурної взаємодії. З одного боку, греки успішно зберігали свою етнічну ідентичність, культивуючи традиції, мову та самоврядування. З іншого боку, активна участь у економічному житті міста, зокрема в торгівлі, сприяла процесам інтеграції та культурного обміну з українським населенням. Таким чином, ніжинські греки продемонстрували здатність до адаптації в багатонаціональному середовищі, зберігаючи при цьому свою культурну самобутність.

Подорожні записки є цінним джерелом для вивчення соціального, економічного та культурного життя Ніжина. Вони дозволяють реконструювати багатонаціональний характер міського середовища, взаємодію різних етнічних груп, а також дати оцінку впливу греків на розвиток міста. Однак їх використання потребує критичного підходу через їх суб'єктивний характер та можливу упередженість.

Грецька громада Ніжина відігравала ключову роль у торговельно-економічному житті міста, завдяки чому місто стало важливим центром торгівлі. Економічний успіх грецьких купців сприяв зростанню їхнього соціального статусу, що знайшло відображення у записах мандрівників.

Аналіз тревелогів показав, що вони не лише описують події та факти, а й створюють багатомірну картину тогочасного суспільства. Описи мандрівників дозволяють не лише фіксувати події та факти, а й виявляти глибинні процеси взаємодії етнічних груп, роль освіти та культури в міському середовищі. Завдяки тревелогам відкриваються нові можливості для дослідження впливу грецької громади на формування етнокультурного ландшафту міста. Перспективним напрямком подальших досліджень є вивчення маловідомих тревелогів, архівних матеріалів та реконструкція побуту та соціальних відносин у багатокультурному місті Ніжині.

⁶⁷⁶ Там само.

⁶⁷⁷ Pinkerton R. Russia, or miscellaneous Observations on the past and present state of the Country and Its Inhabitants. London: Seeley & Sons, 1833. P. 259.